

KAPITTEL 5

Seksuell trakassering, verdighet og SKAM

Rønnaug Sørensen

Universitetet i Sørøst-Norge

Abstract: In this chapter, I discuss the causes and consequences of masculine domination in sexuality. My main theoretical inspiration is Bourdieu's theory of masculine domination and his key concept symbolic violence. The Norwegian TV-series SKAM is my empirical case. I will trace the historical roots of masculine domination, and discuss how this puts limits on female sexuality, integrity and dignity.

By identifying "the elephant in the room", masculine domination, Bourdieu claims that we can see sexual harassment as a type of social control of women and gay people, using shame as the key control mechanism. I will analyse the reproduction of masculine dominance and symbolic violence through language; by the use of words like "whore" and "homo", and through masculine stigmatizations of "good" and "bad" girls.

The TV-series SKAM has had a considerable impact on the how Norwegians talk about sexual harassment, homophobia and other religions. SKAM shows how the youth can strengthen their self-esteem by dismantling the taboos and making them aware of social control mechanisms. In this chapter, I am addressing teachers to use SKAM to discuss sexual harassment, and to continuing dismantling cultural taboos.

Keywords: Symbolic violence, sexual harassment, dignity, SKAM, #metoo

Dette kapitlet handler om seksuell trakassering og verdighet blant ungdom.¹ Unge mennesker er seksuelt sårbare, og seksuell trakassering truer derfor individets verdighet på en svært intim måte. På samme måte som det tradisjonelle begrepet *ære* knytter den moderne forestillingen

1 En særlig takk til professor i sosiologi Rune Åkvik Nilsen for viktige innspill, støtte og tålmodighet i arbeidet med denne artikkelen.

Sitering av denne artikkelen: Sørensen, R. (2019). Seksuell trakassering, verdighet og SKAM. I Å. Valen-Sendstad & I. R. Christensen (Red.), *Menneskeverd – en utfordring for skole og samfunn* (Kap. 5, s. 119–139). Oslo: Cappelen Damm Akademisk. <https://doi.org/10.23865/noasp.90.ch5>.
Lisens: CC BY-NC 4.0.

om *verdighet* seg til individets status eller sosiale posisjon (Berger, 1970). Ringeakt i form av nedverdiggelse eller krenkelse truer individets verdighet; sosial anerkjennelse, derimot, øker verdigheten. Verdighet er derfor relasjonell: Den tapes eller vinnes gjennom sosiale anerkjennelsesprosesser (Honneth, 2008). Med *seksuell trakassering* på grunn av kjønn menes handlinger, unnlaterer eller ytringer som virker eller har til formål å virke krenkende, skremmende, fiendtlige, nedverdiggende eller ydmykende. Seksuell trakassering innebærer uønsket seksuell oppmerksomhet som er plagsom for den oppmerksomheten rammer. Seksuell trakassering er forbudt ved lov siden 1992. I loven er *verdighet* nevnt eksplisitt. Bakgrunnen for dette er en internasjonal innføring av begrepet *dignity*, hentet fra menneskerettighetene. Dette er en formell anerkjennelse av at seksuell trakassering truer verdigheten.

På tross av denne formelle anerkjennelsen har loven dessverre ikke fungert etter intensjonen: Den klarer ikke å beskytte kvinners verdighet. #metoo-kampanjen høsten 2017 demonstrerte dette med all tydelighet. Kampanjen viste at det er stor avstand mellom idealer og realiteter. I spørreundersøkelser kommer det fram at et stort antall kvinner har blitt utsatt for seksuell trakassering. Imidlertid er det kun et fåtall av disse sakene som når fram til rettsvesenet. I tillegg har trakassering blitt bagatellisert i det offentlige ordskiftet, noe som har medført at svært få har våget å si ifra. Twitterkampanjen *#jeg har opplevd* (Fett, nr. 2, 2015) var et forsøk på å synliggjøre at seksuell trakassering har vært et omfattende problem. I løpet av to døgn kom det hele 13 000 innlegg (Sveen, 2016). I en fersk undersøkelse kom det fram at 22% av jentene i videregående skole har blitt befølt seksuelt mot sin vilje (Bakken, 2017).

Seksuell trakassering kan forstås ut fra tre perspektiver: (1) Det *individuelle* – som en personlig krenkelse av individets egne grenser; dernest *strukturelt* som brudd på normer, enten (2) i arbeidslivet eller (3) knyttet til kjønnebegreper for ære eller verdighet. Samfunnet har forsøkt å ta tak i de to første punktene, gjennom ny lovgivning. Min hypotese er at lite har endret seg med hensyn til det tredje perspektivet: Seksuelle normer forankret i kultur og religion påfører jenter og homofile gutter skamfølelse og redsel for tap av verdighet, slik at de ikke tør å si ifra om seksuelle krenkelser.

Uformelle seksuelle normer eksisterer parallelt med lovverket og står i motsetning til dette. Denne motsetningen skaper paradokser som særlig unge må forholde seg til. Ungdomsserien SKAM gir en fortettet dramatisering av disse paradoksene. SKAM vil derfor være min empiriske case. Jeg vil primært fokusere på jentene i serien, men vil også i noen grad analysere de homofile guttene. Ungdom er avhengig av anerkjennelse og tilhørighet utenfor familien. I SKAM er derfor vennskap et sentralt tema, vevet sammen med utfordringene knyttet til utprøvingen av seksualitet og seksuell trakassering som utstøtingsmekanisme. Jeg vil særlig fokusere på de sosiale strukturene som fører til individenes opplevelse av skam og tap av verdighet. Disse strukturene har svært lange historiske røtter; av den grunn vil jeg betegne dem som *kulturelle dypstrukturer*. Disse dypstrukturene er ikke nødvendigvis erkjente, de erfares mer eller mindre ubevisst som *doxa*: noe vi oppfatter som naturlig, eller tar for gitt (Bourdieu, 2000). Disse langvarige strukturene er vanskelig å forandre, de lar seg ikke lett forhandle bort. Likevel vil jeg vise hvordan ungdom kan utfordre strukturene, og forsøke å overskride dem.

I dette kapitlet vil jeg først gi en kort historisk oversikt over de kulturelle dypstrukturene seksualiteten er vevet inn i. Dernest analyseres moderne forestillinger om seksualitet, og jeg utdyper de sentrale teoretiske perspektivene jeg vil benytte. Min teoretiske forståelse er inspirert av den franske sosiologen Pierre Bourdieus (2000) teori om maskulin dominans og hans nøkkelbegrep *symbolsk vold*. I den siste delen av kapitlet vil jeg skissere min metodiske tilnærming, og analysere SKAM empirisk. Flere spørsmål drøftes: Hvilke grenser finnes for jenters seksuelle frihet? Når er den seksuelle integriteten og verdigheten i fare? I avslutningen løfter jeg fram et normativt perspektiv: Hva kan analysen av SKAM bidra med i arbeidet med å forebygge seksuell trakassering? Hva kan lærere lære av seriens tematisering av seksuell trakassering, verdighet og skam blant ungdom?

Hvor kommer de seksuelle dypstrukturene fra?

Kjønnete æresbegreper betyr at menn og kvinner produserer ære og status på ulike måter. Flere antropologer hevder at dette skillet er særlig tydelig

når det gjelder seksualitet (Melhus, 2001; Bourdieu, 2000). I de abrahamitiske religionene (jødedom, kristendom, islam) ses kvinners seksuelle ære som en verdi som skal forvaltes. «Kvinnens moral ligger i hennes natur, i hennes kropp eller forholdet hun har til sin kropp. En moralsk kvinne gjenkjennes ved måten hun forholder seg til sin kropp på» (Haug, 1990, s. 14).

Har denne æresdistinksjonen sin rot i noe disse religionene har felles? Eller kanskje vi til og med må tilbake til tiden før de abrahamittiske religionene oppsto? Dette hevder både antropologen Unni Wikan (2008) og historikeren Amanda Forman (2016).² Kvinner og menn var mer likestilte på sumernes tid på 3000-tallet f.kr. Deretter gikk kvinnene gradvis inn i en rolle som menns eiendom. Samfunnene ble patriarkalske, tydelig mannstyrte. Begrensninger i kvinners handlingsfrihet ble først introdusert hos babylonerne fra 2000 f.kr. Kvinner ble fratatt rettigheter som likeverdige i det offentlige rom, og kvinners seksualitet ble skambelagt. Assyrerne etterfulgte babylonerne, og de begrenset kvinners rettigheter ytterligere. I likhet med menn ble kvinner inndelt i ulike klasser. De laveste klassene, slik som slavene, var nakne; skjøgene som var rangert over dem, hadde gjennomslittige klær, eller veldig lite klær. Kanskje uttrykket «lettkledd» kommer herfra? Imidlertid var kvinner i høyrestående klasser svært tildekket. Dette ble også adoptert av grekerne i antikken. Bystaten Sparta innførte det første heldekkende plagget for kvinner. Burkaen kommer derfor herfra, ikke fra muslimene, slik vi er tilbøyelig til å tro. I Sparta ble tildekking sett på som høyverdig, og var et tegn på høy rang. Som et utgangspunkt for å analysere betydningen av tildekkingen i våre dager, kan derfor tildekking tolkes som et tvetydig fenomen: både ærbart og kvinneundertrykkende på en gang. Imidlertid har alle kulturer en norm for klesdrakt som er mer eller mindre skambelagt.

Patriarkatet førte med seg en kulturell forestilling om at seksuelle krenkelser av kvinner ble sett på som en mangel på respekt for andre menns eiendom. Flere muslimske land i Midtøsten har beholdt denne forståelsen av ære. Menn bruker derfor mye tid på å overvåke sine kvinner, det vil si passe på sin eiendom. Hvis eiendommen krenkes, ses det som et tap av mannens ære.

² <http://www.ascentofwoman.com/>

Den kulturelle rangeringen av kvinners ærbarhet lever videre i vår tid. Inspirert av den franske sosiologen Pierre Bourdieu (2000) er min påstand at vi finner spor av denne rangeringen i vår sivilisasjons *doxa*, det vi si som en del av det vi *tar for gitt*, noe vi oppfatter som *naturlig*, eller selvfølgelig – og som vi derfor heller ikke tematiserer eller settes spørsmål ved. Rangeringen ble adoptert av de abrahamittiske religionene, og har blitt ført videre i disse religionenes kulturelle praksis gjennom religionsseksuelle reguleringer (Endsjø, 2009). I moderne tid ble de tradisjonelle forestillingene om kvinners ærbarhet sammenvevet og supplert med nye ideer om kvinners anstendighet og verdighet.

Moderne forestillinger om kvinnelig anstendighet og verdighet

Sigmund Freud har hatt stor innflytelse på forståelsen av mennesket i moderne, vestlig kultur. Bourdieu (2000, s. 123) hevder at Freud bygget sin teori rundt den samme inndelingen mellom menn og kvinner som i de gamle patriarkalske forestillingene. Dette bidro til at hans driftsteori ikke var noe brudd, men snarere en omskrivning av dominanskulturen. Freud la stor vekt på seksualitet, og oppfattet mennesker som primært styrt av medfødte drifter. Driftene er potensielt ustyrlige og må derfor kontrolleres. Uten kontroll, ingen sivilisert sosial orden, og heller ikke noe moralsk anstendig liv. Kravet om anstendighet, kontroll av seksualiteten, ble særlig rettet mot kvinnene i tråd med den doxiske orden. Mannlig dominans, derimot, blir inkorporert i psykoanalysen: Mannens dyriske drift «overlever» her som en forestilling om en drift som er vanskeligere å temme enn kvinnens. Og ved et punkt er den ustoppelig. Kroppen overstyrer fornuften: Menn vet ikke lenger hva de gjør, og fratras dermed også ansvaret for sine handlinger. Derfor må kvinner forstå at etter dette punktet er det de som har ansvaret for eventuelle krenkelser (Norberg, 2013).

I flere voldtektssaker ser vi spor av denne forståelsen av menns seksualitet, noe som bidrar til redusert straffutmåling og frifinnelser. Det bekymringsfulle er at lovverket på denne måten ikke fungerer etter hensikten. Domstolene svikter som en samfunnsinstitusjon som skal

beskytte kvinners verdighet mot krenkelses. Rettsapparatet bytter ut æresbegreper med begreper som *seksuell integritet*. Voldtas en prostituert vil overgriperen eksempelvis få strafferabatt fordi offeret mangler eller har lite seksuell integritet.

I Likestillingsombudets FN-rapport, januar 2017, sies det for eksempel:

Tidligere har det vært en utfordring med juryordningen fordi juryen ikke har hatt plikt til å begrunne sin dom. Samtidig kan holdninger, særlig hos lekdommere, om at kvinner selv kan klandres i forbindelse med voldtekt, eller manglende kunnskap om voldtekt hos lekdommere, svekke kvinners rettssikkerhet i voldtektssaker.³

I rapporten hevdes det videre at rettssystemet heller ikke er egnet til å beskytte mot denne formen for lovbrudd:

Domstolene er en for høy terskel for de som utsettes. Det antas at mellom 8000–16000 kvinner voldtas hvert år. Relativt få anmelder voldtekt; tallet for 2015 er 1367 anmeldelser. Videre ender svært få anmeldelser med dom. Politidirektoratets egen gjennomgang av etterforskningen av voldtektssaker viser at 39 prosent av sakene var etterforsket med «lav kvalitet og effektivitet» eller «meget lav kvalitet og effektivitet». Særlig er utilstrekkelig innhenting av tekniske bevis et hinder for domfellelse.⁴

Det norske samfunn er preget av den kristne kulturarven. Av den grunn har samfunnet også bevart mye av den kulturelle *doxa* med hensyn til kvinners ære og verdighet. Det kan se ut til at kvinner er overlatt til seg selv for å forvalte sin seksuelle integritet, uten særlig hjelp fra lovgivningen. Det er kvinnene som eier sin egen kropp, men ikke nødvendigvis sin egen seksualitet. Kroppen har blitt kvinners egen, gjennom menneskerettighetene, og som rettssubjekter, men hennes seksualitet og forvaltningen av seksualiteten er fremdeles et moralsk og kulturelt anliggende. Hun må vise til en *seksuell integritet* som er *verdig*.

Med andre ord eksisterer den doble seksuelle standarden fortsatt. Det innebærer at gutters og jenters seksuelle praksis vurderes ulikt. Et eksempel

3 <http://www.aftenposten.no/norge/25-aringen-tilsto-og-ble-domt-for-voldtekt-----likevel-mener-retten-han-hadde-et-berettiget-hap-om-sex-6o8o63b.html>

4 http://www.ldo.no/globalassets/brosjyrer-handboker-rapporter/rapporter_analyser/rapporter_diverse/cedaw2017.pdf

på dette er følgende: Flere jenter hevdet på Debatten i NRK (våren 2016) at jenter i motsetning til gutter blir sett på som horer hvis de hadde samleie med flere gutter i løpet av russetiden. Jenter kunne bli stemplet som horer, mens gutter ikke ble stemplet på samme måten, tvert imot: Guttene fikk høyere status jo flere jenter de hadde sex med. Guttene tillates å være skamløse, jentene blir påført skyld og skam (Ås, 1979). Jentene kan med andre ord ikke være for seksuelt aktive uten å bli stemplet som ikke-respektable. *Dette er ikke noe det kan forhandles om:* Den doble seksuelle standarden hviler fortsatt på et bunnsolid doxisk fundament. Mer enn det: Jenta blir til og med forventet å stå opp mot gutten. Jenta må begrense tilgangen til sin egen seksualitet for ikke å havne i en skamfull og uverdigg posisjon, hvor *hun* får skylden for at de begge lot seg rive med av det seksuelle begjæret.

Den maskuline dominans og doxiske erupsjoner

Kvinner utseende blir av Bourdieu (2000) definert som erotisk kapital, en kilde til status. Her stilles imidlertid kvinnene ovenfor en vanskelig balansegang. Skal den erotiske kapitalen fungere som middel til sosial mobilitet må den forvaltes på den riktige måten. Kvinnene må framstå som respektable. Her er det en tydelig klassesdimensjon. Den hegemoniske middelklassen betrakter arbeiderklassens kultur som vulgær. Dette rammer kvinner fra arbeiderklassen som i særlig grad blir oppfattet som seksuelt vulgære, ifølge Beverly Skeggs (1999). Sett fra mannens perspektiv betyr dette at det er en type løsslupne kvinner du gjerne har sex med, men du gifter deg ikke med noen av dem, men med én respektabel kvinne. Hos Bourdieu kan en kapitalform bli opphøyd til symbolsk, hvis den blir anerkjent, og dermed oppfattet som legitim. Hvis en kvinnes erotiske kapital skal bli oppfattet som symbolsk, må hun derfor framstå som en respektabel kvinne. En slik kvinne vil også være en del av den symbolske kapitalen til sin mann, den respektable kvinnens erotiske kapital løfter hans sosiale status: Han kan triumferende presentere henne som sin *trophy wife*.

Sosialiseringen av barn er kjønns spesifikk fra første stund. Det er imidlertid først i ungdomstiden at seksualiteten i særlig grad preger kjønnsrelasjonene. Bourdieu (2000) hevder også at det er i ungdomstiden

dominanskulturens oppfatninger om kjønn blir tydelig. Seksualiteten aktualiserer kjønnsforskjellene og synliggjør tabuområder for hvordan man «gjør» kjønn. Dette vil jeg metaforisk kalle for *doxiske erupsjoner*.⁵ Det innebærer at dominanskulturens dypereleggende oppfatninger *kommer til syne* i ungdoms samhandling. Eksempelvis trakasseres både jenter og gutter allerede fra elleveårsalderen med ord som *hore* og *homo*, med andre ord mange år før de fleste har en seksuell praksis. Den svenske forfatteren Manne Forssberg (2005, s. 64) kaller dette for «hore- og homosystemet». Hore og homo erstatter andre ord som *dumma*, *tjukka*, *dusten*. Ordene viser både til det respektable og det heteroseksuelle som norm, og bruken av ordene vitner om at normene er en del av *doxa* allerede i prepuberteten. Ordene fungerer som et «frampek» mot framtidig praksis. Hvis du eksempelvis blir interessert i noen av det samme kjønn som deg selv, vil du kjenne at det er noe skamfullt i det du føler. Likeledes er det for jenter som etter sin andre partner tenker: «Er jeg hore nå?» Ordene vitner om sosial kontroll, samtidig som de oppleves som seksuell trakassering (Helseth, 2006, 2010). Kvinners og homofiles frihet begrenses gjennom en uformell sosial kontroll av seksualitetens tabuer. *Verdighet* som verdi undergraves av praksis.

Den maskuline dominans som *doxa* betyr at menn blir definert som det dominerende kjønn og forstår seg selv i lyset av dette. I tillegg innebærer det at kvinner samtidig ser på seg selv som det dominerte kjønn. Bourdieu (2000) kaller dette for «det androsentriske ubevisste», et ubevisst kognitivt skjema hvor begge kjønn anerkjenner dominansforholdet. Mannens forrang forsterkes gjennom at dominansforholdet får en objektiv og universell karakter i de sosiale strukturene. Dette gir en doxisk konsensus om meningen med sosiale praksiser, eksempelvis arbeidsdelingen mellom kjønnene og forståelsen av seksuelle overgrep. Brudd på dominansforholdet medfører at individene påføres skam ved at omgivelsene viser uttrykk for miskjennelse (tap av posisjon, ære, verdighet). Dette kaller Bourdieu for *symbolsk vold* (2000). Den som påføres skam, føler skam fordi de burde vite bedre. Den symbolske volden uttrykkes gjennom diagnoser,

5 Erupsjon betyr frambrudd, eller tilsynekomst, ordet stammer fra geologien. Metaforen er min, tankemåten henter jeg fra Bourdieu.

stigma, ryktespredning – sanksjoner fra fellesskapet på individenes brudd på normer. SKAM-serien er full av denne typen symbolsk vold.

Metodiske bemerkninger om SKAM

Manusforfatteren Julie Andem⁶ sier dette om forarbeidet til serien:

Vi gjorde både speedintervjuer med hele klasser ... og dybdeintervjuer: tre timer lange intervjuer med forskjellige ungdommer fra ulike deler av landet. ... Vi vet hvem de er, og vi forstår dem fordi vi kjenner kulturen de har vokst opp i. Det er helt avgjørende for SKAM.

Likevel klarte serien å nå langt utover den norske konteksten. Min påstand er at dette er fordi SKAM gir en fortettet dramatisering av de seksuelle dypstrukturene jeg har redegjort for foran. Jeg har påvist at disse strukturene har lange historiske røtter, og de finnes i mange andre samfunn i tillegg til det norske. SKAM utfordrer de seksuelle dypstrukturene. Dette skaper nerven i serien: «Serien speiler og bearbeider strukturer som seerne kan kjenne seg igjen i og har erfaringer med fra egne liv» (Sørensen, 2018, s. 136). Fokuset på dypstrukturer har metodiske implikasjoner for analysen av SKAM. Jeg fokuserer på dypstrukturer som ikke nødvendigvis er erkjent av verken serieskaperne eller seriens informanter. Dette betyr imidlertid ikke at jeg kan overse informantenes egen forståelse, jeg ønsker nettopp å få fram spenningene mellom strukturene og aktørenes opplevelser og følelser (Tjora, 2017). Analysen krever derfor en *dobbel hermeneutikk* (Giddens, 1976). Den doble hermeneutikken bygger på et skille mellom erfaringsnære og erfaringsferne begreper (Nilsen, 2005, s. 6). Det innebærer at forskeren først må ta utgangspunkt i de *erfaringsnære* begrepene aktørene (karakterene i serien) forstår seg selv og sine handlinger ut fra. Dernest må forskeren fortolke materialet videre i lys av *erfaringsferne*, vitenskapelige begreper som går utover aktørenes egen subjektive forståelse av sin virkelighet, slik den framkommer i dialogene i serien. *Symbolsk vold* er eksempelvis et erfaringsfernt nøkkelbegrep i min analyse, i dette tilfellet et begrep for de seksuelle

6 <http://rushprint.no/2016/04/nerven-i-skam-skal-vaere-sterk-og-relevant/>

dypstrukturene seksualiteten er vevet inn. Samtidig er det et hovedpoeng å vise at mennesker ikke er fullstendig styrt av sosiale strukturer. I min analyse av SKAM vil jeg drøfte hvordan sentrale aktører prøver å utfordre og overskride den symbolske volden. Analysen av SKAM vil illustrere hvordan den symbolske volden uttrykkes gjennom ulike krenkelser ungdommene utsettes for, og utsetter hverandre for.

Analysen bygger på serien som helhet. Likevel har det vært nødvendig å gjøre noen valg. Jeg vil særlig fokusere på episoder, scener og dialoger der den symbolske volden kommer til uttrykk. I tillegg vil jeg spesifikt analysere dialoger som tematisk synliggjør de seksuelle dypstrukturene: sosial kontroll, seksuell trakassering, seksuelle/kjønnede krenkelser. Samtidig vil jeg også være opptatt av de demokratiserende refleksjonene serien inviterer til (Dahl & Lindtner, 2018). Her ser jeg etter normbrudd, motmakt, og alternative verdighetsprosjekter.

Jentefellesskapet i SKAM

I vår kultur er det skamfullt ikke å ha et sosialt nettverk. Venner er derfor en form for sosial kapital, hevder Bourdieu (Wilken, 2008). Samfunnsforskere peker på at vennsrelasjoner har fått økt betydning i forhold til familierelasjoner (Frønes, 2013). Dette gjelder ikke minst i ungdomskulturen. I Ungdata-undersøkelsen fra 2017 sier 9 av 10 at de har minst en nær og fortrolig venn (Bakken, 2017). Det vanligste er å holde sammen i en vennegjeng. Det som gir mest status i vennemiljøet, er å være til å stole på. Med venner snakker ungdommer om temaer de ikke tar opp med foreldrene. Vennskap representerer en helt særegen, selvvalgt nærhet.

I tråd med dette står vennskap svært sentralt i SKAM. I løpet av serien utvikler de kvinnelige hovedkarakterene et sterkt jentefellesskap (Sørensen, 2018). Serien viser at ungdom som ikke hører til et fellesskap er lettere å utnytte. For å få «cred», øke sin sosiale kapital, blir karakterene i serien lurt til å gjøre ting som kan oppleves som nedverdiggende og krenkende.⁷ Eva er hovedpersonen i sesong 1 i SKAM. Hun bryter med normen om at du *ikke*

7 Et eksempel på dette fra Norge i nyere tid, er jenter i første klasse på videregående skole som suger tredjeklassegutter i fadderuka for å bli populære. Ingen av jentene som ble med på dette, økte statusen sin. Snarere ble de stemplet som horer. <https://www.buyandread.com/pub/>

skal stjele din venns kjæreste. Hun blir som straff betegnet som en *slut* og utestengt fra fellesskapet med sine gamle venner.

Hore/slut – hvordan opprettholde sin seksuelle integritet og verdighet?

Hvilke grenser finnes for jenters seksuelle frihet? Når er den seksuelle integriteten og verdigheten i fare? «Seksualitet kan byttes mot cred», sier den muslimske Sana (sesong 1, episode 3). «Vi kan ikke bytte seksualiteten vår mot cred», protesterer Noora. «Jo», sier Sana. «Norske jenter bytter sex mot penger og popularitet og bekreftelse hver dag. Det er ikke sikkert du er enig med meg. Men det er ikke nytt for deg. Det er din kultur. Og hvis du synes den er så gæærnt så synes jeg du skal prøve å endre på den i stedet for å kritisere.» Her slås tonen an: Seksualitet *kan* omsettes i sosial kapital, men det er avgjørende at seksualiteten brukes på den rette måten. Det gjelder med andre ord å lære seg de seksuelle spillereglene, noe alle sesongene i SKAM tar opp.

I den første sesongen blir begrepet hore/slut brukt på fire forskjellige måter avhengig av relasjonen til den som sier det, og konteksten. *Slut* blir for det første brukt på handlinger som er brudd på en kontrakt: utroskap, eller at en ungdom, som Eva, «stjeler en annen jentes kjæreste». Svartelistingen følges opp med trusler om vold, om å bli klippet av håret, kastet i vannet, trusselbrev med mensblod, med mer. Dette utføres i hovedsak av jenter. *Slut* kan for det andre knyttes til utseende: Du ser ut som en hore (lettkledd, for mye sminke). *Slut* kan brukes på denne måten som hersketeknikk mot jenter av både jenter og gutter. Implikasjonen er: Du ser ut som en *slut*, jeg vil ikke være verken venn eller kjæreste med deg. *Slut* kan for det tredje fungere som tulleord mellom jentevenner: *Go for it, din lille slut* – som episode 4 (sesong 1) heter. Lignende uttrykk er «kom hit da, hora mi», «du er så *slutty*, altså», i betydningen nå beveger vi oss litt på kanten og framstår ikke som snerpete. Til sist brukes *slutty* som benevnelse på seg selv overfor gutter for å signalisere at «jeg vil gjerne hooke»

eller er kåt, oftest uttalt av jenter som står utenfor, eller selv definerer seg som utenfor statushierarkiet (eksempelvis Jente-Chris).

«Alle» «hooker», det vil si å kline, fingre eller suge og slikke. Vi får vite at å hooke ikke er sex, og at det ikke kreves en relasjon for å gjøre dette, men at det kan føre til mer. Likevel fører det til sanksjoner gjennom ryktespredning hvis man hooker med «feil» person – at vedkommende enten har kjæreste eller lav status. Uavhengig av kjønn er statusen til den man hooker med viktig. Tredje klasse er status. Hooking blir brukt i bytte mot noe annet eller en forventet gjenytelse, for eksempel rulleplasser på en russebus. Også her er det kjønnsspesifikke normer involvert. Gutter kan ikke kline med hverandre, det kan jenter. Blant guttene er det uakseptabelt å hooke med andres damer. Ifølge Endsjø (2009) er dette et av de eldste religionsseksuelle tabuene.

Symbolisk vold: synliggjøring, motstand og overskridelser

Jenter bidrar ofte til å styrke den maskuline dominansens forståelse av ærbare og ikke ærbare jenter, de blir hverandres voktere. I SKAM er det særlig Noora som synliggjør og utfordrer denne typen symbolsk vold. Noora sier til Vilde (sesong 1, episode 8): «Hvordan kan du som kaller deg feminist, kalle andre jenter for *slutty* eller hore?! Det synes jeg du skal slutte med.» Poenget til Noora er at selv om gutter snakker nedsettende om jenter, behøver ikke jenter å gjøre det samme, det er ikke feminisme. Å ta tilbake med samme mynt mener hun i tillegg er *uverdig* (sesong 1, episode 6). Ved å tydeliggjøre og synliggjøre begrepets undertrykkende funksjon sier hun noe om ansvaret for ikke å bidra til å nedverdige andre. Gutter blir ikke kalt for horer, og blir heller ikke sanksjonert kollektivt på samme måte. Noora peker på den doble standarden. Til det svarer Vilde lakonisk: «Slik er verden.» Hennes korte kommentar kan tolkes som avmakt, men også som en (gryende) bevissthet om den symbolske volden.

Vildes økte bevissthet om den symbolske volden kommer sterkt til uttrykk i en annen episode i sesong 1. Vilde har tidligere ligget med William. Han har høyest status og angivelig rett til å «pule rundt». William blir derfor også omtalt som en «fökk boy». Inspirert av Noora forsøker

Vilde å gi William en klar beskjed om at hun er ikke et levende trofé han kan smykke seg med. Han parerer angrepet med «Hva heter du? Du er jo ikke noe trofé, det er du ikke fin nok til». Williams verbale brutalitet mot Vilde er et sterkt uttrykk for maskulin dominans og symbolsk vold: Han ser det som sin selvfølgelige rett å kunne ydmyke og degradere Vildes verdi som kvinne. Noora blir imidlertid sterkt provosert av dette. Hun gir William en kraftfull reprimande om hans mangel på medmenneskelighet og antyder at hans oppførsel skyldes mangel på kjærlighet i barndommen. Det ikke å behandle jenter med respekt fører slett ikke til beundring fra alle, sier hun, og avslutter irettesettelsen med følgende kraftsalve: «Slutt å gå rundt som en jævla klisje». Nooras modige oppgjør mot den symbolske volden vekker paradoksalt nok Williams interesse for henne. Mye av sesong 2 handler derfor om at William ønsker å vise Noora at han ikke er en «føkk boy», at han har en evne til å ta et oppgjør med den maskuline dominansen.

I sesong 2 er det også fokus på hvor sårbare ungdommer er for *slut-shaming* gjennom sosiale medier. I episode 9 drikker Noora alkohol på en fest, tar av seg klærne og sovner. Hun våkner opp sammen med en gutt og ei jente. Hva skjedde egentlig? Nico (broren til William) skriver følgende til Noora på tekstmelding når hun lurte på hva som skjedde kvelden før: «Du var jo skikkelig kåt og drøy og oppførte deg som ei lita hore». Han legger ved et bilde hvor Noora sover naken. Han truer med å vise dette til William, som Noora har et gryende forhold til. Noora husker ingen ting, men skammer seg likevel. Hun blir selv offer for den doble seksuelle standarden, og skammen viser at den symbolske volden er en del av hennes *habitus*. Dette er Bourdieus (1977) begrep for de kroppsliggjorte handlingsdisposisjonene individer erverver seg gjennom sosialiseringprosesser. Habitus virker i stor grad på et ubevisst nivå, og viser seg her som en uvelkommen skamfølelse. På tross av lovgivning som beskytter jenter, viser serien at skamfølelsen er et hinder for at jenter tør å be om hjelp. Noora klarer imidlertid etter hvert å snakke om dette med vennene sine. Vennene tar henne med til helsevesenet for å sjekke om hun har blitt voldtatt. Det blir avkreftet. Støtten hun får, bidrar til at Noora blir klar over i hvilken grad rettsapparatet kan beskytte henne. Hun bevisstgjøres og konfronterer *slut-shameren* Nico i en av seriens sterkeste scener

(sesong 2, episode 10). Hun utfordrer den symbolske volden, men orker likevel ikke å gå hele veien: Noora anmelder saken, men klarer ikke å møte i rettsalen fordi hun ønsker å legge opplevelsen bak seg. Mange kvinner bruker dette som begrunnelse for ikke å benytte rettssystemet på tross av at det skal verne dem.

Homofobi og maskulin dominans

Jeg var tidligere inne på hvordan ordene hore og homo blir brukt allerede av 10–11-åringer som skjellsord, og at ordene fungerer som et «frampek» mot noe som kulturelt ses på som mindreverdige. Gutter som er homofile, «feminiseres» og blir automatisk sett ned på som ikke fullverdige menn (Trettebergstuen & Nylund, 2017). Sett med Bourdieus perspektiv er dette nettopp et uttrykk for den maskuline dominansens heteronormativitet: Det heteroseksuelle ses på som *doxa*, noe naturlig og normalt, det som gir status. Fram til 1977 ble homofili sett på som en sykdom, noe som medførte ulike kurer innen helsevesenet og håndspåleggelse av religiøse institusjoner. Vitenskapen har imidlertid påvist at homofili finnes i de fleste dyrearter. Det er derfor ikke noe grunnlag for å si at homofili er unaturlig. Skammen knyttet til homofili er derfor utelukkende en sosial konstruksjon, fortsatt virksom som *doxa*.

Nedvurderingen av homofile fører med seg en uvilje mot å stå fram som homofil. Gutter kan i verste fall oppleve å miste vennene sine, eller i det minste kanskje tape den posisjonen de har opparbeidet seg i guttegjengene. I SKAM blir vi introdusert for *homo* som skjellsord i ulike kontekster. For det første benyttes ordet som betegnelse på smakspreferanser, eksempelvis musikk (sesong 1, episode 2): «Du kan bare sånne homselåter, ass», sier Jonas til Isak. For det andre brukes homo som en grenseoppgang mellom kul og ikke kul: «Du kan sove på samme rommet som Isak», sier Jonas til Elias. Han svarer: «Skal jeg sove sammen med den homsen?». «Hvorfor kaller dere meg homse?», innvender Isak. «Du er en homse. Slapp av da – skjønner du ikke kødd eller?», sier Jonas. For det tredje kan mangel på samvær med det annet kjønn bidra til mistanke om en homofil seksuell legning. Derfor hooker Isak med jenter. Jonas, som benytter ordet homo på så mangt, reagerer når Isak diskrediterer en

tydelig åpen homofil. «Hva er greia? Hvorfor disser du homofile?», sier han til Isak (sesong 3, episode 3). Den maskuline dominansen opprettholder en tvetydighet ved bruken av ordet homo. Dette skaper ambivalente følelser og medvirker til at mange homofile sliter med å komme ut av skapet (Trettebergstuen & Nylund, 2017).

Isak illustrerer denne ambivalensen selv etter at han har kommet ut av skapet. «Jeg er homo, men ikke homo sånn som deg», sier Isak til Eskil – som er en åpent feminin homofil mann (sesong 3, episode 5). Isak ser fremdeles den feminine mannen med et heteronormativt blikk, når han karakteriserer seg selv som annerledes enn Eskil. Dette er et eksempel på at «Gammel habitus er vond å vende» (Nilsen, 1998, s. 52). For Bourdieu er det et sentralt poeng at de kroppsliggjorte disposisjonene som utgjør habitus, er trege, vanskelige å forandre. Derfor vil endringer utløse motstand og ambivalens, slik som hos Isak.

Å forandre seksuell legning gjør at den tradisjonelle statusen blant gutta bortfaller. Det er ikke lenger noe poeng i å ha draget på damer. Denne endringen har imidlertid også noen andre konsekvenser som Isak neppe hadde forutsett. Jenter liker nemlig homogutter, nettopp fordi de er ufarlige. Isak får derfor paradoksalt nok en høyere posisjon hos høystatusjentene «Dansechicsa»: Fordi han er sammen med en annen gutt, inviterer de ham på «vors». Prisen han betaler for denne inkluderingen, er at han må bryte med den maskuline dominansens heteronormativitet.

Islam og maskulin dominans

I SKAM spiller den kristne kulturarven en sentral rolle for hvordan karakterene tenker og handler i alle sesongene:

Folk glemmer dette. Vi tror vi lever i en sekularisert verden, men det er så mange av verdiene våre som henger sammen med kristne forestillinger. Det dreier seg blant annet om synet på sex, kjønn, rus, identitet, familie, kjærlighet, trofasthet, broderskap og monogami. (Endsjø i Baarøy, 2017)⁸

8 <http://www.hf.uio.no/ikos/forskning/aktuelt/aktuelle-saker/2017/na-kan-du-studere-religion-i-skam.html>

Religiøse forestillinger blir synlige og tydeliggjort når de blir konfrontert med en annen religiøs kultur. I sesong 4 av SKAM er det særlig muslimske Sana som tydeliggjør motsetningene mellom den norske majoritetskulturen og den islamske minoritetskulturen. Sanas handlingsrom som muslimsk jente tematiseres, generelt og når det gjelder seksualitet mer spesielt. Den maskuline dominansen er mer synlig i den islamske kulturen enn i den norske majoritetskulturen. Dette kommer til uttrykk i den sterke sosiale kontrollen av muslimske jenter (FETT, nr. 1–2017a og Bile, Hertz og Srour, 2017b).⁹ Sanas krevende utfordring er å skape seg en identitet som gjør det mulig å forene at hun er muslim, norsk og jente.

«Jeg klarer å ha norske venninner og samtidig være meg selv», sier Sana til moren (sesong 4, episode 1). Sana forsøker så godt hun kan å være en del av den norske venninnejengen. Hun iscenesetter seg selv som ei sterk og tøff jente, med sine meningers mot. Hun er ambisiøs og har meget gode karakterer på skolen. Hun ønsker å framstå som den ultimate integrerte jenta; ei med hijab som likevel er sjef for russebusen. «Vet mamma at du er med på russebus?», spør den eldre broren. «Nei, men du var jo med på en?», parerer hun. «Det er fordi jeg er gutt, jeg vil ikke ha hat på deg. Jeg er gutt, jeg får ikke hat. Jeg kan bare slappe av», svarer broren (sesong 4, episode 2). Her illustreres normen om at eldre brødre forvalter søstrenes ære, og derved må passe på hennes gode rykte. I tillegg er hans utsagn også indirekte et eksempel på at den doble seksuelle standarden i høyeste grad også gjelder i den muslimske kulturen. Sana bekrefter dette i en samtale med Noora: «Tro meg, du vil ikke ha en muslimsk gutt. De er sammen med norske jenter for å bruke dem. Så når de blir seriøse, når de skal ha en ordentlig dame i livet sitt, gifter de seg med en muslimsk jente og så *ditcher* de deg. Muslimer kan bare gifte seg med muslimer, det står i Koranen» (sesong 4, episode 2). Det Sana ikke sier, er at dette bare gjelder for kvinner, noe som skaper problemer for henne når hun blir forelsket i en som ikke er muslim. Gutten, Yosef, var tidligere muslim, men er nå sekulær, en frafallen.

At Yosef er en frafallen, skaper et stort problem i Sanas kjærlighetsliv. I tillegg blir det at Sana er muslim, brukt mot henne også i andre sammenhenger hvor hun omgås etnisk norske. Eksempelvis får hun kommentaren

9 <http://fett.no/lansering-av-fett-12017-skamlos-i-oslo/>

Sharmuta-slut på arabisk – på alle bildene hun legger ut på sosiale medier fra «rulling med russen». Fordi meldingene er på arabisk, tror hun at de kommer fra det muslimske «hijabpolitiet», men det viser seg at de er fra en av de norske guttene på bussen. Hun blir *slutshamet* av den norske gutten som en hevn for at hun tidligere hadde avvist å hooke med ham (sesong 2, episode 7). Sana blir med andre ord utsatt for den maskuline dominansen fra både muslimske og norske gutter. Likevel tør hun å stå opp mot den maskuline dominansen, på to måter. For det første ved å forsvare sin homofile venn Isak. I forbindelse med dette ble hun positivt overrasket over at broren og hans muslimske venner ikke var homofobe, slik hun hadde antatt. For det andre opprettholder hun kontakten med den frafalne Yosef og holder muligheten åpen for at de en gang i framtiden kan bli kjærester.

SKAM: Verdighet, dialog og demokrati

SKAM viser at den maskuline dominansen og den symbolske volden fortsatt er virksom i ungdomskulturen, og den rammer både jenter og homofile gutter. Likevel har jeg vist at ungdommene i serien ikke er fullt ut styrt av disse tunge dypstrukturene. SKAM-seriens popularitet skyldes i stor grad at den viser hvordan ungdommer kan synliggjøre, problematisere og overskride de undertrykkende strukturene. SKAM viser hvordan ungdom i fellesskap skaper et frigjørende verdighetsprosjekt. Individene kan ikke oppnå verdighet alene, kun gjennom dialog og anerkjennelse fra andre. Forankret i gode vennskap våger aktørene i SKAM å utfordre den maskuline dominansen. SKAM har blitt omtalt som dårlig skjult skole-TV, og det er åpenbart at serien har en ambisjon om å bidra til refleksjon og opplysning (Dahl & Lindtner, 2018).

Serien målbærer en sterk tro på dialogens frigjørende potensial, noe som gjør det nærliggende å knytte an til den tyske sosiologen og filosofen Jürgen Habermas (1999). Hos ham er *kommunikativ handling* et nøkkelbegrep: Menneskelig samhandling formidles i stor grad gjennom språket, og som språkbrukende vesener motiveres vi av gode grunner, det Habermas kaller «kraften i de bedre argumenter». Gode argumenter gir motivasjon og gjør livet meningsfullt. Dette er også demokratiets kjerneidé: Gode argumenter skal ideelt sett avgjøre i politiske debatter, ikke

tvang eller størrelsen på lommeboken. SKAM viser ikke bare at veien til individuell verdighet går via fellesskap og dialog, men målbærer også de demokratiske kjerneverdiene som vårt samfunn er tuftet på.

En samtale mellom Sana og Yosef (sesong 4, episode 9) er et godt eksempel på hvordan serien framhever betydningen av dialog, verdighet og demokratiske verdier. De to diskuterer grunnleggende verdispørsmål. Yosef tilkjennegir at han tror sosial tilhørighet er det dypeste menneskelige behovet. «Egentlig er alle helt like», sier han, og alle tror de er på lag med de gode. Det finnes imidlertid ikke noe som er godt eller ondt, hevder han, «bare masse mennesker som prøver å stå sammen i grupper for ikke å være aleine». Til dette tilføyer han at alle mennesker er likeverdige, og demokratiet er nettopp «bygget på ideen om at alle mennesker er like mye verdt». «Om Skam er representativ som et uttrykk for en kulturell bevegelse bort fra den liberalistiske frihetsforståelsen, mot en forståelse av at frihet ikke kan etableres uavhengig av (et grenseoverskridende) fellesskap, vil fremtiden vise.» (Lindtner & Skarstein, 2018, s. 22)

Avslutning

Vi har lover mot seksuell trakassering i Norge. Likevel klarer ikke rettsvesenet å gi kvinner reell beskyttelse mot trakassering. Det finnes sterke uformelle reguleringer av kjønn og seksualitet. Den maskuline dominansen opprettholdes. Den symbolske volden er fortsatt virksom, ikke bare i SKAM, men også i samfunnet for øvrig. Statsadvokat Erik Førde bekrefter dette i et intervju med *Aftenposten*: «Vi er så opptatt av den negative muslimske æreskulturen, men vi evner ikke å se at vi finner nøyaktig de samme elementene i vår kultur. Det er kvinnene som må bære æren og moralen i samfunnet.»¹⁰ Det foreslås nå endringer i lovverket, lavterskeltilbud og økt fokus på seksualundervisningen i skolen etter SKAM og #metoo. Det gjenstår å se om dette bidrar til at den maskuline dominansen blir borte over tid.

Vi kommer imidlertid ingen vei hvis vi ikke erkjenner at vi alle i større eller mindre grad er preget av de kjønnede dypstrukturene. Jeg har i

¹⁰ https://www.aftenposten.no/digital/-Tar-du-et-sexbilde-av-en-jente-under-18_-blir-du-domt-Tar-du-bilde-av-en-gutt-under-18_-gar-du-fri-10127b.html

denne artikkelen vist hvordan dette gjelder for karakterene i SKAM, men det er selvsagt også tilfellet for lærere, på alle nivåer i utdanningssystemet. Lærere som vil skape gode dialoger med sine elever, *må* derfor reflektere over sine egne kulturelle blindsoner, slik at de ikke ubevisst medvirker til å opprettholde den maskuline dominansen og heteronormativiteten.

Jeg har i denne artikkelen vist hvordan SKAM kan gi ungdom en bedre forståelse av seg selv og sine omgivelser. Skal lærerne også bidra, er det ikke tilstrekkelig at de reflekterer over de kjønnede dypstrukturene. I tillegg må de kommunisere om tabubelagte temaer på en måte som når fram til ungdommene. Da er det viktig at lærerne ikke framstår som gravalvorlige. «Humoren er en av sivilisasjonens mest pålitelige allierte», påpeker antropologen Jan Brøgger (1976, s. 70). Humor og selvironi letter på trykket, virker ufarliggjørende. Dette er også et bevisst grep serieskaper Julie Andem bruker i SKAM:

Humor i seg selv fjerner skam. Vi prøver å få til gjennom hele serien at både karakteren og seeren kan le av det utilstrekkelige, uten å ta brodden av det dramatiske. Og så vil vi vise dem verdien av å konfrontere frykt. Det handler ikke om alle andre, men hva du selv kan få til. Det kommer en mestringsfølelse fra å stå i det som er vanskelig, og konfrontere problemer. Den mestringsfølelsen bygger selvbildet.¹¹

Humor er et skritt mot å undergrave *doxa*, humoren tydeliggjør at dypstrukturene er sosiale konstruksjoner: De er skapt av mennesker, og kan derfor også forandres av mennesker.

SKAM har hatt stor betydning for hvordan vi snakker om seksuelle krenkelser, homofili og andre religioner i den norske offentligheten. Det er nå opp til lærere å ta stafettspinnen videre inn i klasserommene.

Forfatterpresentasjon

Rønnaug Sørensen er universitetslektor i sosiologi, Institutt for kultur, religion og samfunnsfag, Fakultet for humaniora og utdanningsvitenskap ved Universitetet i Sørøst-Norge. Hennes forskning retter seg mot kjønn,

¹¹ <http://rushprint.no/2016/04/nerven-i-skam-skal-vaere-sterk-og-relevant/>

seksuell trakassering og mannsdominans. Hun har publisert artikler og bøker om kjønn, jentegrupper, seksuell trakassering og SKAM.

Referanser

- Andersen, E. R. (2017). https://www.aftenposten.no/digital/-Tar-du-et-sexbilde-av-en-jente-under-18_-blir-du-domt-Tar-du-bilde-av-en-gutt-under-18_-gar-du-fri-10127b.html
- Bakken, A. (2017). *Ungdata. Nasjonale resultater 2017*. NOVA Rapport 10/17.Oslo: NOVA.
- Berger, P. L. (1970). On the Obsolence of the Concept of Honour. *European Journal of Sociology*, 11(2), 339–347.
- Bile, A., Hertz, N. & Srør, S. N. (2017a). <http://fett.no/lansering-av-fett-12017-skamlos-i-oslo/>
- Bile, A., Hertz, N. & Srør, S. N. (2017b). *Skamløs*. Oslo: Gyldendal.
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a theory of practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (2000). *Den maskuline dominans*. Oslo: Pax forlag.
- Brøgger, J. (1976). *Roller og rollespill – Innføring i atferdsanalyse*. Oslo: Cappelen Forlag.
- Baarøy, F-A. (2017). <http://www.hf.uio.no/ikos/forskning/aktuelt/aktuelle-saker/2017/na-kan-du-studere-religion-i-skam.html>
- Dahl, J. M. & Lindtner, S. S. (2018). *Skam3 – empati som demokratisk ressurs*. I S. S. Lindtner og D. Skarstein. *Dramaserien Skam. Analytiske perspektiver og didaktiske muligheter*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Endsjø, Ø. (2009). *Sex og religion*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Faldalen, J I (2016). <http://rushprint.no/2016/04/nerven-i-skam-skal-vaere-sterk-og-relevant/>
- Fett nr. 2. (2015). *#jeg har opplevd*.
- Forman, A. (2016). <http://www.ascentofwoman.com/>
- Forssberg, M. (2005). *Kukbruk. En bok om kjærlighet, følelser og kjønn*. Oslo: Spartacus.
- Frønes, I. (2013). *Å forstå sosialisering*. Oslo: Gyldendal akademiske forlag.
- Fuglehaug, W. (2017). *Det store sviket: æresvold og æresdrap i Norge*. Oslo: Kagge.
- Giddens, A. (1976). *New Rules of Sociological Method*. London: Hutchinson.
- Habermas, J. (1999). *Kraften i de bedre argumenter*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Haug, F. (1990). Moralens tvekjønn. *Sosiologi i dag* 3/90.
- Helseth, H. (2006). *Ingen her på skolen er horer*. (Masteroppgave), Oslo: Universitetet i Oslo. <http://hdl.handle.net/10852/15578>
- Helseth, H. (2010). *Generasjon sex*. Oslo. Forlaget Manifest.

- Honneth, A. (2008). *Kamp om anerkjennelse*. Oslo: Pax forlag.
- Likestillingsombudet (2017). CEDAW 2017: Ombudets rapport til FNs kvinnekomité – et supplement til Norges niende periodiske rapport. http://www.ldo.no/globalassets/brosjyrer-handboker-rapporter/rapporter_analyser/rapporter_diverse/cedaw2017.pdf
- Melhuus, M. (2001). Hvilken skam uten ære? I: T. Wyller, *Skam: perspektiver på skam, ære og skamløshet i det moderne*. Oslo: Fagbokforlaget.
- Nilsen, R. Å. (1998). Mellom Apollon og Dionysos – Max Weber og det moderne menneskets strevsomme habitus. I: R. Å. Nilsen & P. Veiden (Red.), *Sosiologisk fantasi*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Nilsen, R. Å. (2005). Max Webers komparative historiske sosiologi – metodiske betraktninger. Arbeidsnotat nr. 188, Høgskolen i Nord-Trøndelag.
- Norberg, K. H. (2013). *Ansvarlig seksualitet*. (Doktorgradsavhandling) Institutt for arkeologi, konservering og historie, Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo.
- Olsen, T. (2016). 25-åringen tilsto og ble dømt for voldtekt – likevel mener retten han hadde et «berettiget håp» om sex. <http://www.aftenposten.no/norge/25-aringen-tilsto-og-ble-domt-for-voldtekt----likevel-mener-retten-han-hadde-et-berettiget-hap-om-sex-608063b.html>
- Skarstein, D. & Lindtner, S. S. (2018). Innledning. I: S. S. Lindtner & D. Skarstein. *Dramaserien Skam. Analytiske perspektiver og didaktiske muligheter*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Skeggs, B. (1999). *Att bli respektabel: Konstruksjoner av klass og kön*. Gøteborg: Bokforlaget Didalos.
- Sveen, H. H. (2016). *Såpass må du tåle*. Oslo: Humanist forlag.
- Sørensen, R. (1992). Det går på verdigheten løs! I: M. Brandtsæther & K. Widerberg (Red.), *Sex i arbeid(et)*. Oslo: Tiden.
- Sørensen, R. (2018). Jentefellesskapet i Skam. I: S. S. Lindtner & D. Skarstein (Red.), *Dramaserien Skam. Analytiske perspektiver og didaktiske muligheter*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Tjora, A. (2017). *Kvalitative forskningsmetoder i praksis*. Oslo: Gyldendal akademisk.
- Trettebergstuen, A. & Nylund, B. (2017). *HOMO*. Oslo: Pitch forlag.
- VG Helg temanummer 20.8.2016 (flere forfattere). https://www.buyandread.com/pub/Schibsted-publisher_schibsted/VG-verdensgang/VG%20Helg-verdensgang_helg/2016-08-20-20160820/VG%20Helg%202020.08.16.htm
- Wikan, U. (2008). *Om ære*. Oslo: Pax forlag.
- Wilken, L. (2008). *Pierre Bourdieu*. Oslo: Fagbokforlaget.
- Ås, B. (1979). De fem hersketeknikker – om ufarliggjøring av undertrykkerens våpen. *Årbog for kvinderet*. København: Kvinderetlig Skriftserie.